

КЛАСІФІКАЦЫЯ МАРФЕМ ПАВОДЛЕ ЗНАЧЭННЯ І РОЛІ Ў СКЛАДЗЕ СЛОВА

*Багамольнікава Наталля Аляксееўна,
дацэнт кафедры педагогікі і
прыватных методах ДУА “Гомельскі
абласны інстытут развіцця адукацыі”,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт*

Марфема – мінімальна значымая частка слова. Самастойна марфема не існуе, акрамя асобных выпадкаў, у прыватнасці, у прыслоўях, дзе карань супадае з асновай (*тут, дзе, калі* – каранёвыя марфемы). Марфемы ў параўнанні са словамі маюць адрозненні, якія можна адлюстравать у выглядзе наступнай табліцы:

№ п/п	Словы	Марфемы
1.	Маюць намінаць функцыю	Намінаць функцыя адсутнічае
2.	Існуюць самастойна	Самастойна не існуюць
3.	Дзеляцца на больш дробныя значымыя адзінкі	Дзеляцца на фанемы, што не валодаюць значэннем
4.	Адносяцца да пэўнага лексіка-граматычнага класа, свабодна спалучаюцца	Вылучаюцца ў складзе гэтых слоў
5.	Створаны ў працэсе маўлення	Толькі ўзнаўляюцца

У словаформах марфемы пры спалучэнні з іншымі значымымі часткамі могуць мяняць свой гукавы, фанемны склад, напрыклад: *снег – снягі – на снезе – сняжок – снежны; графіць – графлю* (каранёвыя марфемы). Такія разнавіднасці прынята называць варыянтамі марфем, пры гэтым марфемы павінны валодаць фармальнай блізкасцю і мець тоеснае значэнне. Варыянтамі з’яўляюцца не толькі каранёвыя марфемы, але і прыстаўкі (*бессардэчны – бясплатны – безгалосы – бязмерны; непагадзь – няўвага*), суфіксы (*гомелец – гомельца; зборка – зборачны; бальзаміраваць – бальзамірую; выконваць – выконвай*), канчаткі (*птушаня – птушанё; дзіця – дзіцё; дзвярыма – дзвярмі; форм□ – формаў; сенажацей – сенажацяў; смачнай – смачнаю*).

На ўзнікненне варыянтнасці марфем аказалі ўплыў розныя моўныя з’явы і законы. Пералічым самыя распаўсюджаныя з іх: а) гістарычныя чаргаванні зычных і галосных у каранёвых марфемах (*любіць – люблю; ход – хадзіць – хаджу; абмалот – малаціць – малачу; сохнуць – суха – высыхаць*); б) гістарычныя чаргаванні ў суфіксальных марфемах (*думаў – думала – думалі, пісаў – пісала – пісалі*); в) пазіцыйныя чаргаванні галосных і зычных у каранёвых марфемах (*шэсць – шосты, вёска – вясковы, рэкі – рака; канава – канаўка*); г) прыстаўныя галосныя і зычныя ў каранёвых марфемах (*цвітуць*

ільны – *выраслі льны*; *акно* – *вокны*, *восень* – *асенні*); д) чаргаванні ў суфіксальных марфемах дзеяслова і яго форм (*ніць* – *ніу*, *ліць* – *льју*; *кіраваць* – *кіруй*, *фарсіраваць* – *фарсірују*).

Марфемы як асноўныя адзінкі марфемікі розныя па значэнні і па ролі. Па значэнні выдзяляюць каранёвыя і службовыя марфемы, ці афіксы. Тэрмін *афіксы* ўжываецца ў шырокім значэнні, г.зн. для абазначэння ўсіх службовых марфем, у тым ліку і канчаткаў, і ў вузкім значэнні, калі канчаткі не ўключаюцца ў сувязі са спецыфікай іх у параўнанні з астатнімі марфемамі: прыстаўкамі, суфіксамі, постфіксамі.

Службовыя афіксы па сваёй функцыі ў словах бываюць словаўтваральнымі, формаўтваральнымі і словаформаўтваральнымі, або сінкрэтычнымі. На гэтым пытанні мы спынімся больш падрабязна па той прычыне, што на розных этапах алімпіяды па беларускай мове і літаратуры задзейнічаны заданні па марфеміцы менавіта такога характару.

Словаўтваральныя марфемы ўтвараюць словы з новым лексічным значэннем. Гэта большасць прэфіксаў, суфіксаў, усе конфіксы (прыстаўкі і суфіксы, якія адначасова далучаюцца да ўтваральнай асновы), некаторыя постфіксы: *горад* ‘буйны населены пункт, адміністрацыйны, прамысловы, гандлёвы і культурны цэнтр’ [1, с. 69] —> *прыгарад* ‘населены пункт паблізу вялікага горада, побач з горадам’ [2, с. 419] —> *прыгарадны* ‘які мае адносіны да прыгарада, знаходзіцца ў прыгарадзе’ [2, с. 419]; *ціхі* ‘агорнуты цішынёй, маўклівы’ [3, с. 249] —> *зацішак* ‘ціхае, затуленае ад ветру месца’ [1, с. 413]; *хто* ‘агульнае пытанне да жывых істот’ —> *хтось*, *хтосьці* ‘незначальны займеннік’.

Формаўтваральныя афіксы служаць для ўтварэння новых форм слова без змены лексічнага значэння. Да іх адносяцца: а) прыстаўка *най-*, якая ўтварае простыя формы найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў, прыслоўяў і безасабова-прэдыкатыўных слоў (*лепшы* —> *найлепшы*, *цікавейшы* —> *найцікавейшы*; *прыгажэй* —> *найпрыгажэй*); б) суфіксы вышэйшай ступені параўнання ў адзначаных часцінах мовы: *-ейш/-эйш-*, *-ш-*, *-ей/-эй-* (*вясёлы* —> *вясёлейшы*, *моцна* —> *мацней*, *дрэнна* —> *горш*); суфіксы суб’ектыўнай ацэнкі ў часцінах мовы: *сын

у*лька, *новенькі*, *свежанькі*, *чысцютка*, *памаленечку* (памяншальна-ласкальныя формы), суфіксы са значэннем непаўнаты якасці: *чырванаваты*, *сіняваты*, *беднавата*; суфіксы прошлага часу дзеясловаў: *марыў* – *марыда* – *марылі*; паказчыкі інфінітыва, ці пачатковай формы дзеяслова: *гаварыць* (калі аснова заканчваецца на галосны), *несці* (калі аснова заканчваецца на зычны), *бегчы* (калі аснова заканчваецца на *г*, *к*, *х*); усе суфіксы дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў як форм дзеяслова: *напісаны*, *адбелены*, *памножаны*, *лежачы*, *прыйшоўшы*, *дзякуючы*; в) постфіксы *-це* ў форме другой асобы множнага ліку загаднага ладу дзеясловаў (*гаварыце*, *думайце*) і *-ся* (*-цца*, *-ца*) у тым выпадку, калі ён утварае толькі зваротныя формы дзеясловаў і мае тоеснае значэнне з незваротным (параўн.: *нешта на снезе чарнее* і *нешта на снезе чарнеецца*) або ўтварае залежны стан і захоўвае з незваротным агульнасць лексічнага значэння (*будаваць дом* ‘узводзіць’ —> *дом будуецца* ‘дом узводзяць’).

Асобныя афіксы адначасова сумяшчаюць слова- і формаўтваральную функцыі, таму іх яшчэ называюць словаформаўтваральнымі. Імі могуць быць дзеяслоўныя прыстаўкі: *звінець* ‘утвараць тонкі металічны гук’ [1, с. 441], незак. трыв., працяглае дзеянне → *завінець* ‘стварыць звінячы гук; празвінець’ [1, с. 314] (формаўтваральнае значэнне – дзеяслоў зак. трыв., значэнне пачатку дзеяння – змена лексічнага значэння), *гуляць* ‘забаўляцца, пацяшацца’ [1, с. 95], незак. трыв., працяглае дзеянне → *нагуляцца* (зак. трыванне і значэнне выніку дзеяння), *хадзіць* ‘магчы рухацца, пераступаючы нагамі’ [3, с. 166], незак. трыв., працяглае дзеянне → *папахадзіць* (зак. трыв. і значэнне шматкратнасці дзеяння); суфіксы: *крычаць* ‘абзывацца крыкам, паднімаць крык’ [1, с. 744], незак. трыв., працяглае дзеянне → *крыкнуць* (зак. трыв. і значэнне аднакратнага дзеяння); постфікс *-ся (-ца, -цца)*, калі ён утварае зваротную форму (а гэта і ёсць формаўтваральнае значэнне) і з незваротным; а) намячаюцца лексічныя разыходжанні: *збіраць* ‘займацца збіральніцтвам’ [1, с. 427] рэчы → *збірацца* (самому); б) зваротны дзеяслоў семантычна не супадае з незваротным: *несці* груз → *несціся* ‘хутка бегчы’; в) не мае адпаведнай пары сярод незваротных: *гонар* → *ганарыцца*, *колас* → *каласіцца* (зваротныя дзеясловы ўтвораны суфіксальна-постфіксальным спосабам).

У школе, у тым ліку і на алімпіядах, звярэцца ўвага на словаўтваральныя і формаўтваральныя афіксы. Вучні павінны добра валодаць іх значэннем і адрозненнем, тым больш, што ў навукова-метадычнай літаратуры сустракаюцца іншыя падыходы, з якімі не заўсёды можна пагадзіцца. Так, у сказах *Арбуз был сладок и зред* і *Астраханский арбуз наливался соком и постепенно зред* у першым выпадку суфікс *-л-* у кароткай форме м. роду адз. ліку прыметніка *зрелый* лічыцца словаўтваральным, а ў другім – формаўтваральным (форма прошлага часу адз. ліку м. роду) [4, с. 4]. Аднак нягледзячы на розныя часціны мовы (кароткі прыметнік і дзеяслоў), утвораны яны ад дзеяслова *зреть* ‘станавіцца спелым’. Суфікс *-л-* у кароткім прыметніку ўвогуле не задзейнічаны ў словаўтварэнні, бо спачатку гэта быў дзеепрыметнік, які перайшоў у пэўных умовах ужывання ў прыметнік. Іншымі словамі, адбылося немарфемнае ўтварэнне прыметніка (ад’ектывацыя), суфікс *-л-* быў ужо ў словаўтваральнай базе: *зреть* → *зредый* (дзеепрыметнік) → *зрелый* (прыметнік) → *зрел* (кароткая форма прыметніка, утвораная шляхам усячэння канчатка). У дзеепрыметніку дадзены суфікс таксама меў формаўтваральнае значэнне. Падобны матэрыял можна рэкамендаваць для стварэння праблемнай сітуацыі на ўроках беларускай і рускай моў падчас вывучэння пытанняў марфемікі і словаўтварэння, таму што тэма цесна звязана і з заданнямі па словаўтварэнні. Напрыклад, каб правесці словаўтваральны аналіз лексемы *аб’інелыя* ў тэксце *Аб’інелыя дрэвы настолькі захаплялі сваёй прыгажосцю, што ад іх немагчыма было адвесці вачэй*, патрэбна спачатку вызначыць форму слова. А гэта дзеепрыметнік, утвораны ад дзеяслова *аб’інець* пры дапамозе суфікса *-л-* (*аб’інець* → *аб’інеды*), які мае формаўтваральнае значэнне. Каб выканаць пастаўленую задачу, далей працуем з пачатковай формай самога дзеяслова: *іней* (параўн. *іністы*) →

аб'інець 'пакрыцца інеем' (марфемнае ўтварэнне, прыставачна-суфіксальны спосаб) або *інець* —> *аб'інець* (прыставачны спосаб) (з'ява множнай матывацыі, калі назіраецца наяўнасць некалькіх утваральных асноў).

Пры вызначэнні марфем у складзе слова сустракаюцца своеасаблівыя часткі, якія не маюць значэння, могуць паўтарацца альбо выдзяляцца ў адзінкавых словах (*паштатт*, *жывучы*). Узнікае пытанне, ці можна іх лічыць марфемамі. Некаторыя лінгвісты не адносяць іх да афіксаў па той прычыне, што ў іх адсутнічае найбольш важная рыса афіксаў – паўтаральнасць. Не могуць яны быць і каранёвымі марфемамі, якія сустракаюцца таксама ў адзінкавых выпадках (*дзе*, *куды*), але часцей за ўсё ўжываюцца свабодна. Ад афіксаў і каранёвых марфем такія адрэзкі адрознівае іх спецыфіка: выступаюць не словаўтваральнымі ці формаўтваральнымі сродкамі, а пракладкамі, таму іх называюць “уніфіксамі”, ці ўнікальнымі часткамі. Іншыя даследчыкі разглядаюць уніфіксы як звычайныя афіксы, аднак нерэгулярныя, непрадуктыўныя і якія могуць выкарыстоўвацца для ўтварэння новых слоў індывідуалізавага характару.

Такім чынам, калі прытрымлівацца першага падыходу, унікальныя часткі – асемантычныя. Гэта асаблівы від адзінкавых марфем, што выступаюць у звязаным выглядзе, маюць толькі функцыянальнае значэнне (звязваць часткі марфем на марфемным шве).

Сярод унікальных частак вылучаюцца унірадыксоіды – непаўтаральныя часткі, падобныя да каранёў і якія ўтвараюць карань у спалучэнні са словаўтваральнымі афіксамі ў адным пэўным слове (*каліна*, *маліны*, *журавіны*, *клубніцы*, *суніцы*) [5].

Для замацавання тэарэтычнага матэрыялу вучням можна прапанаваць наступныя заданні:

Заданне 1. У дадзеных словах і словаформах вызначце характар выдзеленых афіксаў:

Пасіведы, зайграў, зорны, пераапранешся, моцна, найпрыгажэйшы, перанесены, камусыці, беленькі, зрабіўшы, падпісаны, стукнуць, подбегам, ісці, нулявы, львіца, сінька, ножка (дзіцяці), па-беларуску, пазнаць, малодшы, узбегчы, малютка, пасяленне, светачь, камандзір, жарцік, глыбокі, сыравата.

Заданне 2. Знайдзіце ў тэксце словы са словаўтваральнымі і формаўтваральнымі марфемамі. Вызначце спосаб утварэння падкрэсленых слоў.

Пшаніца стаяла роўнай высокай сцяной і ўся, ад краю да краю, калыхалася цяжкімі шырокімі хвалямі. Гэта была і сапраўды незвычайная пшаніца. Пэўна, ніколі яшчэ палескае поле не бачыла на сабе такой пшаніцы, не вырошчвала такога буйнага, важнага, нібы золата, зерня. Мы падышлі ўшчыльную да поля. Бязвусыя чатырохкантовыя каласы ў паўтар (а, ы) далоні велічынёй густа стаялі адзін пры адным, гнучы да зямлі гонкае, пажаўцелае сцябло. Здавалася, быццам сама зямля тут дзівілася сваёй сіле...

(У. Краўчанка)

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / гал. рэдакцыя БелСЭ; пад агульн. рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы). Т. 2.: Г – К [рэд. А. Я. Баханькоў]. – Мінск : гал. рэд. БелСЭ, 1978. – 768 с.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / гал. рэдакцыя БелСЭ; пад агульн. рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы). Т. 4.: П – Р [рэд. Г. Ф. Верштарт, Г. М. Прышчэпчык]. – Мінск : гал. рэд. БелСЭ імя П. Броўкі, 1983. – 663 с.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / гал. рэдакцыя БелСЭ; пад агульн. рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы). Т. 5, кн. 2 : У – Я [рэд. М. Р. Суднік]. – Мінск : гал. рэд. БелСЭ імя П. Броўкі, 1984. – 608 с.
4. Леонovich, В. Л. Грамматическая омонимия и морфемная структура слова / В. Л. Леонovich // Русский язык и литература. – 2021. – № 2. – С. 3–9.
5. Багамольнікава, Н. А. Марфеміка. Практыкум па сучаснай беларускай мове / Н. А. Багамольнікава. – Гомель, 2000. – 29 с.